

ISSN 2518-7503

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 9

Ліпень – 2017

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 9

Засновано у 2013 році

Рівне – 2017

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Rivne State University of the Humanities**

**PSYCHOLOGY:
REALITY AND PERSPECTIVES**

Compilation of scientific papers

Issue 9

Founded in 2013

Rivne – 2017

ISSN 2518-7503
УДК 159.9+316.6
П 86

Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 9 / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова; ред. кол. : Р. В. Павелків, В. І. Безлюдна, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – 164 с.

Збірник наукових праць «Психологія: реальність і перспективи» включено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(на підставі Рішення Атестаційної колегії МОН України від 29 вересня 2016 та Наказу Міністерства освіти і науки України від 07.10.2016, № 1222)

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 18713-7513 Р

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології. Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Павелків Роман Володимирович – доктор психологічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Заступник головного редактора:

Безлюдна Валентина Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Відповідальний секретар:

Корчакова Наталія Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Максименко Сергій Дмитрович – академік-секретар відділення психології, вікової фізіології дефектології НАПН України, дійсний член НАПН України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка.

Лєвовицький Тадеуш – доктор гуманістичних наук, професор відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти ректор Вищої педагогічної школи м. Варшава (Республіка Польща).

Шугаєва Людмила Михайлівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету.

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психолого-педагогічних дисциплін, ректор Національного університету «Острозька академія».

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Ямницький Вадим Маркович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Михальчук Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і практики англійської мови та прикладної лінгвістики Рівненського державного гуманітарного університету.

Литвиненко Світлана Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Петренко Оксана Борисівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри вікової та педагогічної психології, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету.

Вірна Жанна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гошовський Ярослав Олександрович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Камінська Ольга Володимирівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

Ставицький Олег Олексійович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука.

Немеш Олена Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент **кафедри вікової і педагогічної психології** Рівненського державного гуманітарного університету.

Кулаков Руслан Станіславович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Назаревич Вікторія В'ячеславівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Павелків Віталій Романович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики, декан психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

Созонюк Ольга Степанівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Упорядники: **проф. Р. В. Павелків, доц. Н. В. Корчакова.**

Науково-бібліографічне редагування: **наукова бібліотека РДГУ**

Рецензент: **Журавльова Лариса Петрівна** – доктор психологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри теоретичної психології та психології розвитку Житомирського державного університету імені І. Франка.

Друкується за рішенням Вченої ради РДГУ (протокол № 12 від 27 жовтня 2017 року)

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.

УДК 159.922.6 : 316.614.3

В. І. БЕЗЛЮДНА, Н. В. КОРЧАКОВА,
Л. П. ОСЬМАК**ВИКОРИСТАННЯ ДІТЬМИ НЕПРЯМОЇ АГРЕСІЇ**

Обговорюються питання сутності непрямой та обхідної агресії. Розкриваються особливості непрямих вербальних агресивних проявів у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Виокремлюються мотиви агресії, її основні форми, причини виникнення, гендерні відмінності. Висвітлюються напрями досліджень обхідної агресії у дітей.

Ключові слова: *непряма агресія, обхідна агресія, мотиви, наклеп.*

Обсуждаются вопросы сущности косвенной агрессии, ее особой стратегии – пути в обход. Раскрываются особенности косвенных вербальных агрессивных проявлений у детей дошкольного и младшего школьного возраста. Выделяются мотивы агрессии, ее основные формы, причины возникновения, различия. Освещаются направления исследований обходной агрессии у детей.

Ключевые слова: *косвенная агрессия, обходная стратегия, мотивы, клевета.*

Постановка проблеми. Серед психологічних проблем, які активно обговорюються протягом багатьох століть, вагома роль належить проблемі агресії та агресивності. Теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість досліджень зорієнтовані на вивчення прямих форм агресії (вербальної чи фізичної), у той час як її приховані непрямі форми можуть завдавати оточуючим не менш різкого емоційного болю і страждань. Поява непрямих форм агресії пов'язана із вибором особистістю особливої моделі поведінки, яка просвітлює як рівень сформованості когнітивних і комунікативних здібностей людини, так і її ставлення до соціальних норм та правил.

Вперше непрямі форми агресії простежуються у поведінці дітей з періоду дошкільного дитинства. До основних різновидів *непрямої дитячої агресії* можна віднести вербальні і діяльнісні форми. Вербальна непряма агресія – це різноманітні висміювання, глузування, приниження, наклепи. Діяльнісна непряма агресія виявляється у руйнуванні результатів праці іншої дитини, переховуванні особистих речей іншого, їх псування чи знищенні, використанні стратегій створення *соціальної ізоляції*. Мотиваційними підставами непрямих форм агресії є мотив безпідставної ворожості (прагнення заподіяти іншому біль) та егоїстична мотивація (прагнення самоутверджуватися шляхом висміювання і приниження іншого, мотив помсти за нанесені образи, отримання певних винагород психологічного чи реального змісту). Тобто, непряма агресія може виявлятися у формі ворожої деструктивності чи недеструктивної агресії. Закономірно, що найбільш загрозливі тенденції виникають при першому типі агресії, оскільки саме вони не лише породжують конфлікти, але і сприяють формуванню агресивності як особистісної якості.

Аналіз останніх досліджень. Цікавість до проблеми агресії і агресивності, маючі глибокі наукові корені, особливо яскраво простежується у останній період. Її розробка здійснюється у роботах філософського (В. В. Бочарова, 2012; В. А. Гельбер, 2010), юридичного (О. А. Казміна, 2011), філологічного (Е. Е. Паремюзашвілі, 2013), психологічного (З. О. Зимільова, 2002; Г. С. Крючкова, 2016; Ю. Л. Кузьмицька, 2017; Л. М. Чепелева, 2001; О. А. Чеприкова, 2011; Ю. В. Яковлева, 2016) спрямування. У психологічних роботах піднімаються питання генези, особливостей, детермінації агресивної поведінки та шляхів її корекції. Особливу увагу психологи зосереджують на питаннях дитячої та підліткової агресії.

Як засвідчує педагогічна практика, взаємодія з рівними партнерами вимагає від дитини уникання конфронтаційних протистоянь, але дотримання цих правил є для них достатньо важким завданням. Агресія, як система емоційних проявів, виникає з раннього дитинства у зв'язку з зустріччю дитини із різними обмеженнями бажань і способів їх самореалізації. Вона може виявлятися на кількох рівнях (на рівні діяльності, мислення, мовлення). Формування

дитячої агресії пов'язане з дією двох механізмів: засвоєнням агресивної стратегії як певного поведінкового ідеалу та закріпленням агресії як захисної реакції, зумовленої депривацією значущих потреб (О. Є. Копченова). Відповідно основними мотиваційними джерелами непрямой агресії вербального типу є: агресія як захист від нападів зі сторони дорослих чи однолітків; прямий чи непрямий протест проти небажаних чи несправедливих (на думку дитини) вимог; агресія як спосіб регуляції стосунків у групі (Ю. В. Щербініна, 2017 [4]).

Важливим напрямком аналізу обхідної агресії є вивчення її зв'язку із іншими проявами несприятливих тенденцій у міжособистісній взаємодії. Зарубіжні дослідження засвідчують, що взаємозв'язок цього типу агресії із силовими нападами не однозначний. Якщо підвищення фізичної агресії корелює із показниками обхідної стратегії, то наявність прагнень вплинути на статус іншої дитини, ізолювати її від однолітків таких зв'язків не ілюструє. Обхідна агресія тісно переплітається з такими різновидами агресивних тенденцій як реляційна та соціальна агресія, але саме її аналіз визнається у зарубіжних джерелах як напрям, який забезпечує найширші можливості для розкриття сутності агресивних тенденцій та відкриття нових перспектив у їх розумінні. Висловлюється думка про можливість об'єднання цих трьох форм агресивних виявів, під загальною назвою «непряма» оскільки всі вони є альтернативними стратегіями, які використовуються за умови, коли затрати на пряму агресію надто високі, а ціль – соціальне виключення чи нанесення шкоди соціальному статусу жертви. (J. Archer, S. M. Coyne, 2005).

Формулювання цілей статті. Метою цього повідомлення є простеження особливостей обхідних типів агресії. Теоретичний аналіз засвідчує, що термін «непряма агресія» має різне змістове навантаження залежно від зосередження на різних складових. Зокрема про непряму агресію говорять при зміщенні агресивних дій із суб'єкта, який задіяний у конфліктній ситуації, на людину, яка не має відношення до неї. Ця тенденція виникає при неможливості прямого вирішення конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «непряма агресія» наповнюється іншим змістом при обговоренні шляхів реалізації деструктивних тенденцій. Одним із різновидів непрямой агресії є *обхідна стратегія*. Про її використання говорять, тоді, коли агресор виконує спроби підірвати соціальне положення жертви, вражаючи почуття її гідності через втягування у конфлікт однолітків. Основними різновидами обхідних агресивних випадів є злі жарти, наклепи, підбурювання однолітків до розриву стосунків, демонстративне налагодження стосунків з іншими партнерами. За своїм змістом непрямі обхідні форми агресії – фактично є формою психологічного тиску на партнера, який викликає антипатію чи перешкоджає задоволенню певних бажань, тобто всі вони належать до неконструктивних форм конфліктної взаємодії. Їх переважною метою є нанесення шкоди іншому. Однією із важливих характеристик обхідних стратегій є відмова від прямого наступу чи контрнаступу. Саме ця особливість дозволяє частково приховати негативні дії на адресу жертви.

В цілому, обхідна агресія може мати форму помсти чи бути виявом неприйняття та відторгнення. Помста у дитячому віці переважно виникає у зв'язку з негараздами у ігровій взаємодії. Особиста образа може виникати як у зв'язку з несправедливим розподілом ігрового ресурсу, так і поділу ролей. До кінця старшого дошкільного віку в системі конфліктної взаємодії з'являються спроби відстоювати свою думку, певні позиції. Не маючи можливості задовольнити свої бажання дитина переходить до спроб покарати партнера. Суттєву роль у цьому процесі виконує переживання самопрезентаційних провалів. Залишаючи «поле бою», дитина шукає інший шлях відновлення своїх прав. Не зважаючи на те, що обхідні форми агресії переважно мають прихований характер, частина з них реалізується у демонстративній манері. Діти голосно шепочуться з іншими, вказуючи при цьому на жертву, красномовно переглядаються, сміються та зловтішаються. Як наслідок, відбувається не лише розгортання соціальної ізоляції дитини, але й приниження її гідності. Мотивом прихованої агресії може виступати також заздрість. Вона породжує бажання принизити, «покарати» іншого за перевагу. Якщо предметом заздрості є певні іграшки, дитина може потай пошкоджувати їх, щоб таким чином урівняти позиції чи зменшити переваги партнера.

Непрямі поведінкові стратегії ще називають витонченими формами агресивних нападів (M. Brendgen [6, 931]). Встановлено, що негативні наслідки таких форм нападу є не менш травматичними для дітей ніж пряма агресія. Обхідний характер агресивної дії часто дозволяє агресору залишатися невідомим і уникати, таким чином контратаки зі сторони жертви і осуду зі сторони однолітків та дорослих. Це дозволяє також маскувати наявність агресивних тенденцій у процесі самооцінювання. Як показують результати досліджень, спостерігається низький рівень кореляції між самооцінкою і непрямю агресією (K. Bjorkqvist, K. M. J. Lagerspetz, A. Kaukiainen [5,118]).

Непрямі форми агресії відносять до **соціальної маніпуляції** стосунками з метою нашкодити іншій людині, покарати її за щось. Це психологічний напад з метою внести зміни у поведінку партнера чи відновити свою самооцінку. Вони відрізняються від реляційної агресії чи соціальної агресії використанням прихованих стратегій впливу. Ця форма агресії детально проаналізована у дослідженнях зарубіжних психологів [5]. Однією із ліній аналізу є вивчення генетичної зумовленості цього різновиду агресивних дій у дітей. Дослідження з використанням близнюкового методу підтвердило соціальну детермінацію застосування непрямой агресії. Було встановлено, що навіть діти старшого дошкільного віку здатні використовувати обхідну агресію (Brendgen M. [6, 941]). При цьому застосування маніпулятивних прийомів перш за все визначається впливом фактору середовища (60 відсотків дисперсії), у той час як відносно фізичної агресії цей показник є значно нижчим.

Аналізуючи питання вікового генезу фізичної і прихованої агресії вчені приходять до висновку, що частина маніпулятивних стратегій формується на основі ранньої агресивної поведінки. Відчуваючи заборону і неприйняття агресивних дій дітей швидко оволодівають обхідними стратегіями, які зовнішньо є більш прийнятними та мають менші ризики для самої дитини. Оскільки обхідна стратегія вимагає розвинених мовленнєвих та когнітивних навичок це обумовлює використання дітьми обох типів агресивного впливу. Як зазначає Г. Бреслав, у багатьох дітей спостерігається використання змішаних форм агресії, що поєднують як прямі фізичні форми агресії, так і різні форми прихованої та обхідної [1, 26].

Питання вікової траєкторії агресивних тенденцій пов'язане із пошуком змінних, які можуть зумовлювати розгортання непрямой агресії з віком та по різному впливати на поведінку хлопців і дівчат. Найчастіше з цією метою використовують теорію соціокогнітивного розвитку. Прибічники цієї теорії роблять припущення, що вербальна компетентність і соціальний інтелект є передумовою непрямой агресії. Аналізуючи питання вікової траєкторії застосування обхідних стратегій психологи приходять до висновку, що протягом дошкільного та молодшого шкільного віку третина дітей часто використовує непрямі форми агресії. Її першоосновою може виступати як агресивна, так і просоціальна поведінка у 2 річному віці. Однією із причин розгортання цих форм агресії є відсутність належної підтримки і зв'язку з батьками (T. Vaillancourt, 2007 [8]). Як засвідчують сучасні дослідження білоруських психологів схильність дітей до агресивної поведінки і вибір стратегії її реалізації значною мірою залежить від тактик дисциплінарного впливу на них їх батьків. Зокрема встановлено, що жорстоке ставлення матерів до дітей молодшого шкільного віку формує як у хлопчиків, так і дівчаток схильність до непрямой агресії щодо однолітків. У підлітковому та юнацькому віці непряма агресія зумовлюється жорстокістю одного з батьків тієї ж статі, що і дитина та психологічною агресією з боку одного з батьків протилежної статі. (Ю. Л. Кузьмицька, 2017 [2]).

Зіставлення частоти використання обхідних форм агресії у трьох вікових підгрупах (8 років, 11 та 15 років) дозволило виокремити віковий період із найяскравішою схильністю до використання цією стратегією. Таким періодом вважається ранній підлітковий вік (11 років) [5, 126].

Як і інші види агресії обхідні стратегії мають дві групи детермінант: ситуативні та особистісні. До ситуативних змінних можна віднести характеристики об'єкта нападу, присутність дорослих, особливості ситуації. Зокрема, відчуття суб'єктом агресії фізичних переваг партнера може призупиняти фізичну агресію, замінюючи її на обхідну стратегію. Коригування фізичної агресії також викликається наявністю контролю з боку дорослого. До

особистісних змінних належить: емоційний стан суб'єкта, рівень сформованості його когнітивних та мовленнєвих здібностей, типологічні особливості. Якщо емоційний стан гніву переважно породжує фізичну агресію, то образа та невдоволення – обхідні стратегії.

Зазначимо, що при вивченні обхідних стратегій доречно виконати аналіз не лише суб'єкта агресії та його характеристик, а й об'єкта нападу. Можна говорити про підстави, які провокують інших до застосування обхідної агресії. Мова, у цьому випадку, йде не про ситуативні чинники, а про особистісні характеристики, які спричиняють застосування до них фізичного тиску. Найчастіше об'єктами непрямой агресії є **три типи** жертв:

- діти, що схильні провокувати агресію щодо себе;
- невпевнені у собі діти;
- діти несхожі на інших.

У описовій класифікації Ю. Щербініної, ці групи ризику отримали наступні назви: «червона тряпка», «боксерська груша», «біла ворона» [4]. Спостереження засвідчують, що при використанні непрямих форм агресії спочатку відбувається зчитування інформації про потенційну жертву, а вже потім вибір стилю взаємодії чи впливу.

Питання гендерних відмінностей у застосуванні різних форм агресії засвідчує, що думка про більш чітку схильність жіночої статі до вербальної агресії переважно не отримує підтвердження, у той час як більш частий вибір обхідних шляхів є для них більш типовим. Ці думки особливо чітко звучали у дослідженнях, виконаних у кінці 20 століття. Так підтвердження гендерних переваг щодо цього типу агресивних проявів у дитячому віці ми знаходимо у роботах фінських психологів [5]. Серед різних причин, які виокремлюються при поясненні переваг дівчат щодо використання непрямих форм агресії наголошується на більш швидких темпах розвитку соціальних і вербальних навичок. Вибір обхідних стратегій пов'язують також із більш замкнутими і стійкими об'єднаннями дівчат, оскільки такі стратегії є мало успішними за умови відсутності позитивного їх прийняття партнерами. Висловлюються припущення, що обхідні стратегії і у подальшому дорослому житті більш яскраво будуть простежуватися у жіночій вибірці [5, 119]. У той же час необхідно зазначити, що у останніх дослідженнях все частіше виокремлюється думка про неоднозначність взаємозв'язку гендерного чинника і типу агресії. Зокрема на основі метааналітичного аналізу робиться висновок, що різні змінні можуть здійснювати різний вплив на розвиток непрямой агресії у хлопчиків і дівчаток. Суттєвий вплив на результати має також вибір методу дослідження. Значення має перш за все те, хто оцінює рівень використання обхідних стратегій: самі діти, їх однолітки чи батьки (N. Valles, 2008 [9]). При самооцінюванні дівчатка молодшого шкільного віку визнають, що менше ніж хлопчики б'ються, але більше пліткують. При цьому вони погоджуються з тим, що такі форми поведінки є непривабливими (S. M. Coyne, 2006).

Потенційними партнерами дитини при виборі обхідної стратегії переважно є однолітки. Саме через спілкування з рівними партнерами дитина робить спробу нашкодити однолітку чи помститися йому. Але у деяких випадках використовується і інший шлях – шлях через залучення дорослого. У цьому випадку ми зустрічаємося із особливим різновидом доносу – маніпулятивним. У його основі лежить не прагнення укріпити певну норму чи відновити порядок, а отримати бажане шляхом сприяння покаранню іншого. При цьому агресор може перебільшувати провину іншої дитини, спотворювати сутність події. У цьому випадку дорослий використовується агресором як засіб покарання жертви за нанесену образу чи непослух. Цей шлях опосередкованої агресії використовується дітьми у двох випадках: коли дитина не впевнена у згоді однолітків на реалізацію програми ізоляції товариша, або ж за умови наявності позитивного досвіду маніпулятивного впливу.

Як і інші форми агресії обхідна агресія виникає під дією різних чинників. Найяскравіше на ці програми поведінки впливає тип сімейного виховання, особливості взаємодії з однолітками та демонстрування агресивних стратегій поведінки у засобах масової інформації. Аналіз типу реагування оточуючих на різні типи агресії засвідчує, що і однолітків, і батьків більш жорстко реагують на пряму агресію, у порівнянні з непрямими її формами. Це дозволяє визнавати обхідні стратегії як менш дороговартісні для дитини [9].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок. Для організації належного супроводу міжособистісної взаємодії між дітьми виникає необхідність чіткого розмежування різних видів агресивної поведінки дітей, їх основних причин та особливостей. Лонгitudні дослідження показують, що агресивність, виникаючи у дитинстві, може перетворитися на стійку рису характеру, яка видозмінюватиме поведінку особистості протягом усього подальшого життя. Як засвідчують дослідження, внутрішні передумови, що сприяють прояву агресивності, складаються вже у період дошкільного та молодшого шкільного віку. З цього періоду у поведінці дітей з'являються не лише прямі, але і обхідні стратегії реалізації агресивних намірів. Їх своєчасна корекція є важливим завданням усіх соціальних інститутів, що займаються навчанням і вихованням дітей та молоді.

Список використаних джерел

1. Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности / Бреслав Г. Э. – СПб.: Речь, 2006. – 97 с.
2. Кузмицкая Ю. Л. Взаимосвязь тактик дисциплинарного воздействия родителей и агрессивного поведения школьников в отношении одноклассников : дис. ... канд. наук психол наук: 19.00.05. – Минск, 2017. – 26 с.
3. Смирнова Е. О. Агрессивные дети: психологические особенности и индивидуальные варианты / Е. О. Смирнова // Современное дошкольное образование. Теория и практика, 2009. – С. 28 – 35.
4. Щербинина Ю. В. Речевая защита. Учимся управлять агрессией / Ю. В. Щербинина. – Москва: Неолит, 2017. – 177 с.
5. Bjorkqvist K. Do Girls Manipulate and Boys Fight? Developmental Trends in Regard to Direct and Indirect Aggression / K. Bjorkqvist, K. M. J. Lagerspetz, A. Kaukiainen // *Aggress. Behav.* – vol. 18. – P. 117 – 127.
6. Brendgen M. Examining genetic and environmental effects on social aggression: a study of 6-year-old twins / M. Brendgen, G. Dionne, A. Girard et.al. // *Child. Dev.* – 2005. – vol. 76 (4). – P. 930 – 946.
7. Miller J. L. Examining the Heterotypic Continuity of Aggression Using Teacher Reports: Results from a National Canadian Study / J. L. Miller, T. Vaillancourt, M. H. Boyle // *Social. Development.* – 2009. – vol. 18 (1). – P. 164-180.
8. Vaillancourt T. Trajectories and predictors of indirect aggression: results from a nationally representative longitudinal study of Canadian children aged 2–10 / T Vaillancourt, J. L. Miller, J. Fagbemi et.al. // *Aggress. Behav.* – 2007. – vol. 33 (4). – P. 314–326.
9. Valles N. Contingent Responses of Mothers and Peers to Indirect and Direct Aggression in Preschool and School-Aged Children / N. Valles, J. F. Knutson // *Aggress Behav.* – 2008. – vol. 34(5). – P. 497–510.

References

1. Breslav G. J. Psihologicheskaja korekcija detskoj i podrostkovojuj agressivnosti / Breslav G. J. – SPb.: Rech', 2006. – 97 s.
2. Kuzmickaya Y. L. Vzaimosvyaz taktik disciplinarnogo vozdejstviya roditelej i agressivnogo povedeniya shkolnikov v otnoshenii odnoklassnikov: dis. ... kand. nauk psixol nauk: 19.00.05. – Minsk, 2017. – 26 s.
3. Smirnova E. O. Agressivnye deti: psihologicheskie osobennosti i individual'nye varianty / E. O. Smirnova // *Sovremennoe doshkol'noe obrazovanie. Teorija i praktika*, 2009. – S. 28 – 35.
4. Shherbinina Ju. V. Rechevaja zashhita. Uchimsja upravljat' agressiej / Ju. V. Shherbinina. – Moskva: Neolit, 2017. – 177 s.
5. Bjorkqvist K. Do Girls Manipulate and Boys Fight? Developmental Trends in Regard to Direct and Indirect Aggression / K. Bjorkqvist, K. M. J. Lagerspetz, A. Kaukiainen // *Aggress Behav.* – vol. 18. – P. 117 – 127.

6. Brendgen M. Examining genetic and environmental effects on social aggression: a study of 6-year-old twins / M. Brendgen, G. Dionne, A. Girard et.al. // *Child. Dev.* – 2005. – vol. 76 (4). – P. 930 – 946.
7. Miller J. L. Examining the Heterotypic Continuity of Aggression Using Teacher Reports: Results from a National Canadian Study / J. L. Miller, T. Vaillancourt, M. H. Boyle // *Social. Development.* – 2009. – vol. 18 (1). – P. 164-180.
8. Vaillancourt T. Trajectories and predictors of indirect aggression: results from a nationally representative longitudinal study of Canadian children aged 2–10 / T Vaillancourt, J. L. Miller, J. Fagbemi et.al. // *Aggress. Behav.* – 2007. – vol. 33 (4). – P. 314–326.
9. Valles N. Contingent Responses of Mothers and Peers to Indirect and Direct Aggression in Preschool and School-Aged Children / N. Valles, J. F. Knutson // *Aggress. Behav.* – 2008. – vol. 34(5). – P. 497–510.

V. Bezliudna, N. Korchakova, L. Osmak. THE USE OF INDIRECT AGGRESSION IN CHILDHOOD

The paper touches upon the issue of essence of indirect aggression and the features of using it in childhood. The author describes the main motives, forms and reasons for emergency this behavioral strategy in interactions of preschool- and elementary-school children. It is noted that despite the number of researches dealt with the aggression involved in children interaction, this type of behavioral strategies has not received enough exploratory attention. According to the author, indirect aggression is connected with aggressor's attempts to undermine the social position of the victim and hurt his/her feelings and dignity through the involvement of peers in the conflict interaction. The main types of bypass aggressive attacks are: cruel jokes, slander, incitement of peers to break the relationships with a victim, demonstrative adjustment of relationships with other partners. The author emphasizes, that indirect aggression, in fact, is a form of psychological pressure that causes antipathy or prevents satisfaction of important desires, so it can be considered as unconstructive form of conflict interaction. This idea raises the issue of investigating not only the features of subject of aggressive behavior but taking into account the personal characteristics of victim as well. It is distinguished three main types of victim: "the red cloth"(children, who provoke aggression towards themselves), "the punching bag"(insecure children), "black sheep"(children, who stand out of their environment). Special attention is paid to discussion the reasons for emergency such type of behavior.

Key words: *indirect aggression, bypass aggression, social isolation, slander.*

УДК 159.9.072.433: 77

**І.О. БОРЕЙЧУК., В.В. НАЗАРЕВИЧ,
Д.О. ШАРАК**

ФУНКЦІЇ ФОТОГРАФІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРИГЕРА

У статті розглядаються особливості практичного застосування фотографій в методі фототерапії, а саме значення впливу фотозображень на емоційний стан респондентів юнацького віку. Об'єктом даного дослідження є психічні стани, які виникають в процесі фототерапії. Предметом дослідження є особливості впливу фотографії на емоційний стан респондентів юнацького віку. У ході дослідження було встановлено: які особливості сприйняття улюбленої фотографії респондентами; що впливає на вибір улюбленої фотографії та особливості формування самооцінки; що є новим та перспективним для подальшого розвитку методу фототерапії.

Ключові слова: *фототерапія, арт-терапія, терапевтична фотографія, фото, психологічний тригер.*

З М І С Т

Павелків Р. В. Вікові особливості морального розвитку молодшого школяра.....	5
Абсаямова Л. М. Якість життя та харчова поведінка невротично хворих людей.....	12
Артемова О. І., Хупавцева Н. О. Психологічні фактори розвитку креативності особистості майбутнього психолога.....	18
Безлюдна В. І., Корчакова Н. В., Осмак Л. П. Використання дітьми непрямой агресії.....	24
Борейчук І.О., Назаревич В.В., Шарак Д. Функції фотографії як психологічного тригера.....	29
Гріньова О. М. Психологічні особливості становлення етнічної ідентичності особистості пізнього юнацького віку.....	35
Джеджер О. В. Емоційні переживання як чинник ефективності навчальної діяльності студентів.....	41
Камінська О. В. Психологічні особливості роботи вчителя з обдарованими дітьми.....	48
Клочек Л. В. Цінісне самоставлення вчителя як конструкт емоційно-ціннісної складової соціальної справедливості у педагогічній взаємодії.....	54
Корчакова Н. В. Розвиток просоціальної особистості та рівні її функціонування.....	60
Кочергіна І. А. Спрямованність саморегуляції жінок при психологічному насильстві з боку родини.....	67
Кулакова Л.М., Кулаков Р.С. Психологічні особливості формування моральних цінностей у молодшому шкільному віці в умовах навчальної діяльності.....	76
Лісова Л.І. Характеристика навчальної діяльності молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення у процесі розв'язування арифметичних задач.....	84
Лохвицька Л.В. Особистісно-деонтологічний підхід у моральному вихованні дошкільників: сучасні виміри психологічної науки.....	90
Павелків О.М. Формування у старшокласників інтересу до професій економіки та бізнесу під час вивчення математики.....	97
Петренко О.Б. Проблеми педагогічної психології і педагогіки у творчій спадщині В.М. Бехтерева.....	105
Сивик Г.Є. Особливості психологічної допомоги при моторній афазії.....	111
Сидорович О.І. Модель професійної самосвідомості майбутнього дефектолога.....	117
Ставицька О.Г., Ставицький Д.О. Психологічні особливості ціннісно-сислової сфери сучасних студентів-психологів.....	125
Ставицький О.О., Гіль Т.А. Емпіричне дослідження психологічних особливостей самовизначення підлітків.....	132
Ставицький О.О., Сигін І.М. Емпірико-діагностичний аналіз психологічної готовності студентів до створення сім'ї.....	139
Созонюк О.С. Теоретичний аналіз проблеми особистісних дформацій молоді умовах економічної кризи.....	146
Хомич І. С. Мотиваційний компонент психологічної готовності до навчання у школі.....	153
Відомості про авторів.....	160

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

Збірник наукових праць

Випуск 9

Упорядники:
проф. Павелків Р. В., доц. Корчакова Н. В.

Науково-бібліографічне редагування:
наукова бібліотека РДГУ

Підписано до друку 30.10.2017 р.

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 13,4. Замовлення № 27042015 Наклад 300

м. Рівне, вул.16 Липня, 38;тел./факс (0362)62-03-97
e-mail:oberegi97@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».

П - 86 **Психологія: реальність і перспективи:** зб. наук. пр. Вип. 9 / упоряд.:
Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова ; ред. кол. : Р. В. Павелків, В. І. Безлюдна,
Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – 164 с.

УДК 159.9+316.6

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2017